

(əvvəli ötən sayımızda)

Bayurqular öz ulu əcdadları Urartu dövründən qalma öz açılıq/ilxıçılıq ənənələrini Türkistanda da davam etdirmişlər. Yaylaq yerləri Selenqe çayı ətrafında olan Bayurqular heyvandarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuş və ilxıçılıqla əlaqədar bütün süvari açılığa aid bütün ləvazimat və silahların istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Urartu dövründə malik olduqları o əzəməti və hökmrən mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışan Bayurqular öz başbuğlarını Böyük İrki adlandırdılar ki, bu titulların "hökmdar, başçı" anlamındakı "İrti və ya Eirqi" titulluna uyğundur. Bayurqu Göytürk runi kitabələrində "Yir Bayurku" (Bayurku ölkəsi) adlanırlar. Bayurqular çox zaman uyğurlarla birlikdə konfederasiya təşkil edirdilər və Göytürklərə qarşı mübarizə apararaq onlara tabe olmaqdan imtina edirdilər. Qapaqan xanı 716-cı ildə Bayurqular pusquya salıb öldürmüşdü. Bayurqular öz varlıqlarını XVIII-XIX əsrlərdə Qazaxıstanın Kiçik Juz boy birliyinin tərkibində Bayulu (Bay oğlu) boyu olaraq davam etdirmişlər.

Urartu dövlətini təşkilədən iki əsas siyasi birlik Nairi və Urumi idi. Digər böyük siyasi qrupun ətrafında birləşərək konfederasiya təşkil etmişdilər. Biay və Bəy boyu dövlətin hökmrən sülaləsini təşkil edirdi.

Urartunun cənub ərazisində yerləşən ölkələrdən birinin adı Şupriya adlanırdı. Bu ölkə e.q. III minillikdə bir hurri/subartu ölkəsi idi, Şupriya Subari adının sami dilində ifadə formasıdır. Şupriya qədimdən Arme-Urme tayfasının məskunlaşdığı ərazidir. Urartu dövlətinin yaranmasında mühüm rol oynayan bu hurri-subar boyu Urartu konfederasiyasına birləşmiş, sonradan Urmiyə gölünün ətrafında məskunlaşmış və öz adını bu gölə vermişdir.

Mixi yazılı mənbələrdə Arme, Urme, Urum şəklində yazılan bu turan tayfası Urmiyə və Van gölü arasındakı ərazidə yerləşmişdilər. Sonradan Urartu dövlətinin süqutu dönməndə Arme/Erme adlanan əraziyə gələn erməni tayfaları bu tayfanın məskunlaşdığı ərazidə yerləşdiklərindən oradakı ərazinin və daha öncəki xalqın adı ilə armen/ermən adlanmışlar.

Urumu Mesopotamiyanın şimalında, Türkiyenin güneyində, Dəclənin yuxarı hövzəsində Mardin və Şirnak bölgəsi və Turabdin dağlarında yerləşən qədim ölkənin adıdır. Assur kralı I Tiqlatpalasar (m.ö. 1114-

Səh. 51)

Urartu kralları savaş zamanı öz ordularına şəxsən rəhbərlik edirdilər.

Sardurun Van qalasında qayaya yazdığı bir kitabədə döyüş zamanı əldə etdiyi uğurdan və ordunun tərkibi haqqında önəmli bilgiler verir. Həmin kitabədə iki termin diqqəti cəlb edir. Sarduri hərbi mükəlləfiyyət formasında xidmətə cəlb olunan insan qrupunu Ururda adlandırır, döyüş zamanı məhv edilən insanla-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

1076)Urum ölkəsinə qarşı hərbi yürüşdən bəhs edir. Assuriya kralları Urumu ölkəsinə dəfələrlə hərbi yürüşlər edərək xərac almışlar. (Trevor Bryce. 2009, Səh. 756)

Assurların bu hücumları qarşısında urumlar daha şimala və

şərqə doğru köçlərə məruz qalmışlar. Paul Zimanskinin yazdığına görə Urartulular özlərini çox zaman Şuri və Şurel-ini, yəni Şuri ölkəsi adlandırmışlar. Bu ad urartu krallarının titullarında "Şuri ölkəsinin kralı" kimi öz əksini tapmışdır.

Şuri adının mənası müxtəlif şəkildə şərh olunur. Zimanski bu sözü Şupria, yəni Subir/subar ölkəsinin adı ilə əlaqələndirir, onu döyüş arabası, qılınc və s. mənasında da izah edirlər. (P.Zimansky, 1985, Səh. 51)

Urartu krallarının titullarında öz dillərində istifadə etdikləri ünvanlardan biri də Alusi idi, bu sözün mənası "başçı/öndər" və ya "vali/qubernator" kimi izah olunur. Bu titulların paytaxt Tuşpa şəhərinin hakimi, idarəçisinə aid olurdu. Urartu kralları öz ölkələrini nəzərdə tutduqları zaman özlərini Sar Mat Biainil, yəni Biay ölkəsinin kralı, Sar Mat Şurenil yazdıqları zaman isə tabeçiliklərində olan digər ölkələri nəzərdə tuturdular. (P.Zimansky, 1985,

rı turi adlandırır. (P. Zimansky, Səh. 57)

Bu məndəki "Ururda" türk dilində "ordu" sözünün ekvivalentidir, "turi" sözü türk dilində düşmən, nifrətəlayiq olan mənasındadır. (DTS, 1985, Səh. 587)

Şusisözü urartu dilində "qala" deməkdir. Sardurun kitabəsində məhsulu çəkib ölçmək istifadə olunan ölçü vahidi Kapiadlanir ki, bu türk dilində "qab" sözünə tamuyğundur. (P.Zimansky, 1985, Səh. 73, 74)

II Rusanın Topraqqalada tapılmış kitabəsində Urartunun tabeçiliyində olan işıqçılı ölkəsinin kralı Saqa-Tarranın Manna ölkəsinə getdiyi yazılmışdır. Bu ad Saqa Turran şəklində deola bilər. Sak sözü bir etnonim olduğu kimi, həm də başçı, rəhbər anlamı da daşıyır.

Urartuda əyalətlər Naqu termini ilə adlanırdı. Bu söz kassi dilindəki Nahiya, yəni "nahiyə" sözünün fonetik şəkildir. Nahiya termini inzibati ərazi vahidini ifadə edirdi.

Yuxarıdakı bölümlərdə qeyd etdiyimiz kimi Assurologiya elminin bir çox görkəmli nümayəndələri Hurri, hatti, urartu, quti, miya, manna və elam tayfaları dillərinin subir dili olduğu və bu xalqların etnik baxımdan subir/subarlara mənsub olduqları fikrini irəli sürmüşlər.

M.Salvini kral İşpunidən başlayaraq bütün urartuluların vahid bir dildə danışdıqlarını və bu dilin nə hind-avropa, nə də sami dili olmadığını yazır. Urartu dilinin yalnız hurri dili ilə qohumluğu müəyyən edilmişdir. Salvininin fikrinə görə Urartu krallığı əhalisini vahid hakimiyyət altında birləşməsinə şərtləndirən əsas amil ilk öncə onların ümumi dilə malik olmalarıdır. Daha doğ-

Bir çox müəlliflər Urartu dilini hurri dili ilə eyniləşdirirlər. Lakin M.N. van Loonun yazdığına görə Urartu dili protohurriyə aiddir. Urartu və hurriyə bir-birlərinə çox yaxın olan dillərdə danışmışlar. Bu baxımdan onların ataları eyni etnik kökə mənsub ola bilərlər.

Nəticə etibarlı ilə eyni etnik kökə mənsub olub eyni əcdaddan törəmiş olan hurriyə və urartulular köçlərə məruz qalaraq müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Urartulular Anadolunun yüksək yaylalarındakı dağlıq bölgələrində yerləşmiş, hurriyə isə onlardan öncə gələrək Mesopotamiyanın qüzeyinin düzənlik ərazilərində oturaq həyat tərzini mənimsəyərək burdakı uyqarlıqlarla təmas halında olmuşlar. Bu yerləşim xüsusiyyətləri onların dillərində müəyyən fərqliliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. (Orhan Varol.2005, Səh. 28)

Avstriya tarixçisi Erix Fayqın da qənaətinə görə Hurriyə və urartulular eyni etnik kökə malikdirlər, dilləri eklemlilə dil olub Ural-

rusu vahid dilə mənsub olma Urartuda kiçik bəylikləri vahid hakimiyyət altında birləşməsinin təməli unsürünü təşkil edirdi.

Sonradan kral İşpuni tərəfindən dövlətin baş tanrısı kimi Haldi tanrısına etiqadın bütün ölkəyə şamil edilməsi xalqın birliyinin dini ideoloji əsasını təşkil etmişdir. (Salvini M. 2011, Səh. 87)

Urartu dilində çar/kral türkcəyə bənzər şəkildə "ereli" adlanırdı, hurri dilində isə "evri"adlanırdı. (Dğəkonov, T I, 2012, Səh. 143)

Erelə hakimiyyət titullunun mənası türkcə "Elin əri-başçısı" mənasındadır. Qədim Türklər də hökmdarı urartululara bənzər şəkildə Eliq adlandırdılar.

Almaniyada Ön Asiyanın qədim tarixinə həsr olunmuş bir əsərdəki mixi mətnlərdə Urartu krallarının özlərini Subaru (Şura) ölkəsinin və Biain ölkəsinin kralı adlandırdıqları yazılmışdır. Urartu dilində "patari" şəhər deməkdir. (Handbuch der Orientalistik. 1969, Səh. 33, 38, 39)

Altay dilləri ilə bənzərlikləri vardı. Hurriyənin və hattilərin dili də eyni kökə malik olub eklemlilə idilər. Hurriyənin Teşup tanrısı Urartulularda Teyşeba adlanırdı, bu tanrının arvadları da çox bənzər şəkildə Hupa və Hepatdır. (Erich Feigl, Səh. 13)

Artur Unqnad urartuluların etnik mənşə etibarlı ilə subartlar hesab edirdi. Onun fikrinə görə özlərini bəzən etiqad etdikləri baş tanrıları Haldi tanrısının adından haldi/xaldi adlandıran Urartulular da önaşiya irqinə mənsub idilər, daha doğrusu subartlar idilər. Mixi yazı mətnlərində Haldi şəklində yazılan bu tanrının əsl adı Al-di idi. Zəncirli, Karkemiş, Tell Halafın daş abidələrində təsvir olunmuş insan tipləri e.q. 2-ci minillikdə bölgəyə gələn arilərdən öncəki xalq olan urartuluların və dil baxımından Dəclənin şərqindəki önaşiya-subar insan tipinə mənsubdurlar. (A.Unqnad, Subartu, 1936, Səh. 177)

(ardı gələn sayımızda)